

AUGUSTIN BERQUE
o la natura ecosimbòlica de la natura

Francesc Roma i Casanovas
Universitat Autònoma de Barcelona, 1999

En aquest treball em proposo donar a conèixer els plantejaments teòrics i les bases epistemològiques del tipus de geografia cultural que Augustin Berque utilitza per parlar del tema del paisatge. M'atreveixo a dir que actualment l'obra de Berque és pràcticament desconeguda dins de les universitats espanyoles, situació aquesta que prova el gran canvi de punt de referència que està vivint la geografia a casa nostra. Situació injusta, d'altra banda, per a un geògraf que ha publicat més de sis llibres parlant de l'espai i el paisatge en una llengua germana de la nostra.

Tot i que a França hi ha geògrafs que consideren que practiquen geografia cultural, aquesta geografia és una mica diferent del que en el món anglosaxó s'ha vingut a dir el *cultural turn* (Collignon, 1999). Tanmateix, la geografia cultural berquiana se situa "*al margen de la comunidad de geógrafos culturales*" francesos (Collignon, 1999).

El treball d'Augustin Berque intenta entendre el sentit que els grups humans donen al seu medi ambient, tot estudiant la dualitat persona/medi i els paisatges en què aquesta es manifesta (Claval, 1999). Per assolir aquesta finalitat, Berque ha creat nous conceptes i un "nou" enfocament epistemològic: la teoria de la Mediança i la Mesologia "*ciencia de los medios en tanto que no son únicamente objetivos, sino también vividos por los sujetos*" (Claval, 1999).

La geografia de Berque és una geografia dinàmica, que es construeix una mica cada dia a mida que el seu autor fa recerques sobre el terreny, reflexiona sobre noves filosofies socials o discuteix amb alguns dels seus múltiples doctorands. Per això, tot i que el fil argumental d'aquest treball s'interessa especialment per la seva visió del paisatge, l'exposició temàtica segueix una línia cronològica, encara que en certs moments es facin parades per explicar amb més profunditat alguns dels temes que es

considera que en aquell moment cronològic ja han estat prou desenvolupats. La meua exposició deixa de banda gairebé tot el seu vessant de treball sobre el món de l'espacialitat japonesa.

Biografia

Actualment no disposem de materials suficients per fer una biografia mínimament acurada del protagonista del nostre treball. Només n'hem pogut espigolar algunes dades esparses mercès al currículum que ha tingut l'amabilitat d'enviar-nos.

D'aquesta manera sabem que Augustin Berque va néixer l'any 1942, a Rabat (Marroc). Va estudiar geografia, xinès i japonès a la universitat de París (1959-1963), a l'Ecole des Langues Orientales (1960-1963, 1965-1967) i a la Universitat d'Oxford (1963-1964). Es va diplomar l'any 1967 en xinès per l'Ecole des Langues Orientales i doctorar en geografia a París l'any 1969. La seva tesi duu per títol *Hiérarchies commerciales du département des Landes* i ha restat inèdita. L'any 1977 es doctorava en lletres, a Paris IV, amb la tesi *Les grandes terres de Hokkaidá, étude de géographie culturelle*¹.

L'any 1969 es trasllada per primera vegada al Japó i fins 1985 passa la meitat del temps en aquest país asiàtic (el seu currículum parla de 13 anys al Japó) o bé es dedica a estudiar-lo des de França. Al principi vivia a Tokio (Berque, 1986;15). Els resultats dels seus estudis sobre el país nipó comencen l'any 1976 quan publica *Le Japon, gestion de l'espace et changement social* i continuen amb *La rizière et la banquise: colonisation et changement culturel à Hokkaidō* (1980) i *Vivre l'espace au Japon* (1982). Des de 1979 és *Directeur d'études* de l'École des Hautes Études en Sciences Sociales (EHESS). Entre 1984 i 1988 fou director francès de la Maison Franco-japonaise de Tokio.

Ha estat distingit per la Société de Géographie (1991) i nomenat Chevalier de l'Ordre du Mérite del Ministeri del Medi Ambient francès (1991); és membre de l'*Academia Europaea* també des de 1991. Entre els premis obtinguts fora d'Europa destaca el premi per als creadors japonesos (Nihon bunka dezain shô), 1995, per les

¹ Microfilm: Publications orientalistes de France, 1978.

seves teories del paisatge i el premi d'Osaka (Yamagata Bantô shô), 1997, pels seus treballs sobre el Japó.

Actualment ensenya geografia cultural a l'EHESS de París, institució dins de la qual dirigeix el Centre de Recherches sur le Japon Contemporain, país on, com ja hem dit, ha viscut durant molts anys i que estudia i visita (com la Xina) des de fa temps. Durant un període de dos anys (1999-2001), Berque estarà destacat en una universitat japonesa —la Miyagi University.

Sobre l'espai al Japó

Com ja hem dit, no és la meua intenció estudiar la seva anàlisi espacial sobre el Japó, però sí que convé dir-ne alguna cosa, perquè és a partir del contrast que Berque observa entre la seva societat i la nipona que s'entenen alguns dels seus plantejaments paisatgístics. Les primeres pàgines del llibre *Le sauvage et l'artifice* són molt reveladores d'aquesta gestació. Berque —ens diu ell mateix—, després de quinze anys al Japó, un dia, passejant amb la seva dona, s'adona de la diferència del paisatge dins de Tokio, de com per a ells, en aquella ciutat, natura i urbanitat es confonen:

"Tel est le paysage que, plus ou moins consciemment, j'ai cherché à comprendre pendant quinze ans. C'est vers la fin que je l'ai appelé problème: le problème du sens qui empreint la relation d'une société à la nature et à l'espace. Qu'est-ce qui produit ce sens? Et par quels mécanismes?" (Berque, 1986; 16).

Com diu Jean-Pierre Le Dantec, Berque ha orientat progressivament les seves recerques dels estudis sobre l'espai i la natura en la civilització japonesa cap a una reflexió cada cop més centrada en la urbanitat i en el paisatge (Dantec, 1996; 614). És concretament en *Le sauvage et l'artifice* (1986) que Berque comença a interessar-se pel paisatge; abans, l'organització de l'espai semblava haver estat la seva preocupació central. Però no podem entendre la seva recerca sobre el món del paisatge sense estudiar alguns punts del seu llibre *Vivre l'espace au Japon* de 1982. D'aquest, cal extreure'n algunes idees que seguiran essent centrals per a la seva teorització posterior.

En *Vivre l'espace au Japon* Berque planteja que el coneixement que tenim de la realitat és en qualsevol cas una construcció simbòlica, una convenció antropocèntrica (Berque, 1982; 21). Però aquesta convenció simbòlica mai no és independent, sinó que està en una relació analògica amb la societat en què es dona:

"L'espace est analogique (...) L'organisation mentale de l'espace, dans une société donnée, sera l'analogue de son organisation sociale, et l'analogue encore de son organisation technique" (Berque, 1982; 25).

Per a Berque, l'espai social reposa sobre mecanismes d'analogia: *"une société produit l'espace qui lui est propre, et cet espace est condition de son existence en tant que société"* (Berque, 1982; 21). Existeix, doncs, una relació dialèctica entre l'organització i la interpretació que les societats fan dels seus medis; una dotzena d'anys més tard, aquesta analogia entre l'espai i la societat donarà lloc al *postulat del paisatge*:

"Les sociétés aménagent leur environnement en fonction de l'interprétation qu'elles en font, et réciproquement elles l'interprètent en fonction de l'aménagement qu'elles en font" (Berque, 1995; 15).

El salvatge i l'artifici

Després de *Vivre l'espace au Japon* i de l'experiència del passeig per Tokio acompanyat de la seva dona, Berque escriu *"en l'espace d'un été"*- *Le sauvage et l'artifice*, des del meu punt de vista la primera plasmació teòrica de la teoria de la Mediança. L'obra s'estructura en tres parts; la primera i la darrera es dediquen a tractar el tema japonès, alhora que la segona presenta una geografia cultural que ell mateix diu que és el resultat dels seus quinze anys d'anàlisis dutes a terme al Japó.

En aquest llibre Berque planteja una concepció de la geografia cultural que ja havia defensat en *L'Espace Géographique* (Berque, 1984). Per a ell, la geografia cultural és l'estudi del sentit que una societat dona a la seva relació amb l'espai i amb la natura (Berque, 1984; Berque, 1986; 127).

Berque ens proposa una definició de cultura com allò que dona sentit al món, una definició que *"ne se veut ni psychologue ni matérialiste; mais les deux à la fois. Elle suppose que l'idéal ne va pas sans le matériel ni, à l'inverse, le matériel sans*

l'idéal" (Berque, 1986; 128-129). Per a ell la natura es projecta sobre la cultura no només físicament, sinó també a partir de la seva influència per la via de la metàfora. Berque considera que no pot haver-hi una natura salvatge, sinó que aquesta sempre serà construïda en termes culturals. La natura salvatge deixa de ser-ho per als éssers humans; essent "*intraduisible mais présente, la nature fuse dans l'ordre culturel*" (Berque, 1986; 133): la natura sempre esdevé representació (la natura verge és inassolible per als humans). D'aquesta manera, Berque se separa clarament dels plantejaments de l'objectivisme i del positivisme en el món geogràfic.

Ara bé, Berque veu molt clar els perills de la seva geografia cultural i no s'està de criticar les tesis més subjectivistes (com ara les d'Alain Roger, 1978). En casos com aquest, l'únic que s'ha fet ha estat invertir els termes i en comptes d'una submissió del subjectiu a l'objectiu, trobem que és el món espiritual (subjectiu) el que determina el món real (objectiu). En aquest enfocament:

"En somme, la question du milieu ne se pose même plus: le milieu est tout entier dans l'homme; c'est une construction de notre esprit, lequel plane seul, inaccessible à toute détermination qu'exercerait notre environnement matériel..." (Berque, 1986; 141).

En aquesta obra, i en general en tota la seva producció posterior, Berque busca un nou camí entre el que en diu imaginarisme i el determinisme. En aquest camí, de primer planteja quatre aproximacions que li semblen poc consistents:

- la del filòsof de l'estètica Mikel Dufrenne (1981),
- la del físic Bernard d'Espagnat (1979),
- la del psicòleg americà James Gibson (1979), i
- la del sociòleg Jean-François Augoyard (1979).

Per a ell, cap de les tres primeres no li permeten superar la dicotomia entre objectiu i subjectiu i la quarta, que sí que ho fa, no es planteja l'articulació natura/cultura, sinó que es manté per complet dins del camp de la cultura.

La trajectivitat

És en aquest punt que Berque planteja la noció de trajectivitat (*trajectivité*), partint de tres axiomes que es combinen entre ells, alhora que accepta que la realitat del medi és alhora passada, present i possible (Berque, 1986; 147-153):

- El medi es alhora natural i cultural.
- El medi és alhora subjectiu i objectiu.
- El medi és alhora col·lectiu i individual.

Berque resumeix aquests axiomes amb el neologisme trajectivitat i defensa que el punt de vista de la mediança ha d'integrar les transformacions subjectives o fenomenals i les transformacions objectives o físiques de manera que puguem explicar-nos el sentit unitari del medi. És aquest sentit unitari el que més endavant durà Berque a plantejar que si el món existeix és perquè hi funciona un mecanisme que integra la realitat sensible i la realitat factual (Berque, 1990; 37). En aquest sentit, el medi (*milieu* o *fûdo*) per a Berque és alhora el medi natural i la seva accepció cultural perquè natura i societat són inseparables. El sentit de cadascun dels elements que conformen el medi geogràfic és subjectiu, però el medi no només és subjectiu: està fundat objectivament en la realitat objectiva del món.

Berque també utilitza l'expressió *relació mesològica* per parlar del medi (el qual és pres com a relació). El concepte de mesologia, com a ciència del medi, havia estat plantejat per Louis-Adolphe Bertillon (1821-1883), però el mot no va triomfar i va ser substituït, d'una banda, pels plantejaments de l'ecologia i, de l'altra, pel determinisme geogràfic (Berque, 1986; 134-135). En aquest punt, Berque introdueix el tema del paisatge: el paisatge tindria una gran participació en la relació mesològica, però ambdós no es podrien identificar totalment. El paisatge seria "*l'expression sensible de la relation d'un sujet, individuel ou collectif, à l'espace et à la nature*" (Berque, 1986; 154). El paisatge no es pot identificar completament amb el medi, només és el medi a una certa escala, amb un cert recul:

"Le paysage n'est ni proprement physique ni proprement phénoménal; il est, au sens de Gibson, écologique; ou plus précisément: trajectif" (Berque, 1986; 157).

El medi ha estat definit, doncs, no com un objecte sinó com una relació entre subjecte i objecte. D'aquesta manera, les representacions entren a formar part del medi que representen:

"Elles ne peuvent jamais s'en abstraire totalement (et, en ce sens, restent toujours partiellement subjectives); mais, dans la mesure où elles s'en abstraient, elles possèdent aussi une certaine objectivité" (Berque, 1987; 242).

Més enllà de la fenomenologia

Aquest plantejament semblaria situar Berque dins del corrent fenomenològic, però de seguida anota que el medi no és només fenomenal, sinó també físic:

"Le milieu n'est pas seulement phénoménal, il est aussi physique; mais encore, il n'est pas seulement écologique, il est aussi symbolique" (Berque, 1987; 242).

Berque escriu que vol anar més enllà de la fenomenologia de Merleau-Ponty i per això, en aquest nou treball de 1987, retorna a exposar la natura trajectiva del medi, *"D'où, entre autres, l'impossibilité de distinguer strictement la culture de la nature, ou la société de l'environnement"* (Berque, 1987; 243). En aquest punt Berque nota el paral·lelisme entre el seu principi de la trajectivitat i la noció d'*habitus* del sociòleg Pierre Bourdieu. Aquí Berque retroba de nou la qüestió del paisatge com a empremta i com a matriu: el paisatge informa les formes de veure i de fer que els humans apliquem a altres llocs i alhora expressa les maneres de fer i de veure que li són anteriors.

A la darrerria de l'any 1989, Berque participa en el col·loqui "Maitres & protecteurs de la nature" que es desenvolupà a Creusot amb la ponència "La transition paysagère comme hypothèse de projection pour l'avenir de la nature". En aquest text, Berque planteja de nou la distinció necessària que cal fer entre paisatge i medi i com el paisatge té una història limitada: mentre totes les societats tenen i han tingut un medi, el paisatge només ha aparegut a Europa amb l'edat moderna i inicialment al món flamenc. Per a Berque, les mateixes característiques de la modernitat que varen fer néixer la relació paisatgística, han acabat per destruir el paisatge. A partir de la comparació amb

el món xinès, Berque postula que la modernitat hauria engendrat i matat el paisatge (Berque en Roger & Guéry, 1991; 221).

De milieux en paysage

Poc després, entre abril i juliol de 1990, Berque escriu una de les seves obres més conegudes pel que fa a la nova geografia cultural francesa: *Médiance de milieux en paysages*. En ella, el nostre autor intenta sistematitzar els resultats de la seva recerca sobre el paisatge.

Dues cites reproduïdes a l'entrada de l'obra ja ens mostren clarament el que el seu autor es proposa. D'una banda, una cita de Husserl de 1934 que diu: *La Terre ne se meut pas*; i al seu costat una de Galileu que deia *Et pourtant, elle tourne*. I Berque comenta:

"Un milieu -la relation d'une société à l'espace et à la nature- est à la fois comme la terre de Husserl et comme celle de Galilée: sensible et factuel, subjectif et objectif, phénoménal et physique" (Berque, 1990; 9).

La teoria de la Mediança que Berque planteja extensament en aquesta obra fa molt èmfasi en els *et* que el mateix autor ha destacat en la seva obra: *"C'est cela: ce complexe orienté à la fois subjectif et objectif, physique et phénoménal, écologique et symbolique, que j'appelle médiance"* (Berque, 1990; 32). Des d'aquest punt de vista, els medis es formen a través de metàfores que els éssers humans projectem sobre els altres éssers que ens envolten, de manera que aquests objectes esdevenen més o menys subjectes. En altres termes, el punt de vista de la mediança formula un principi que dona compte alhora de les transformacions subjectives o fenomenals (les metàfores) i de les transformacions objectives o físiques (els metabolismes, els cicles ecològics, etc.) que concorren per donar al medi un sentit unitari (Berque, 1990; 37).

"C'est ainsi que, schématiquement, le point de vue de la médiance prétend faire coexister métaphore et vérité, en disant que le factuel est est n'est pas le sensible. A un instant donné, le factuel n'est pas le sensible; mais avec le temps, le sensible peut devenir le factuel, et réciproquement. La vérité peut devenir métaphore, et la métaphore vérité." (Berque, 1990; 38).

D'aquesta manera, el medi deixa de tenir unes substàncies intrínseques i unes identitats pròpies per ser vist com un flux de relacions que lliguen objectes i subjectes. Així apareix un *trajet* material i un altre de metafòric (Berque, 1990; 40).

"Bref, en matière de milieux, les trajets d'ordre phénoménal et ceux d'ordre physique ne peuvent se dissocier absolument. Le sensible et le factuel s'y composent en proportions variables. Chevauchant ainsi la distinction théorique du subjectif et de l'objectif, disons qu'ils sont trajectifs; qu'à la fois matériel et idéal, le processus en question est une trajection" (Berque, 1990; 41).

Més enllà de la distinció entre objectiu i subjectiu, Berque proposa, doncs, el terme *trajeció* i la qualitat del *trajectiu* com a essència de la realitat². Ara bé, la *trajeció* funciona principalment a nivell social; unifica la causalitat històrica amb el temps de la metàfora (Berque, 1990; 42-43), no podent-se resumir en cap dels dos. Com diu ben clarament, el punt de vista de la mediança no accepta ni les interpretacions que redueixen la natura a una representació del subjecte ni aquelles que redueixen el subjecte a les determinacions de la natura. Les societats perceben el seu medi en funció de l'ús que en fan i l'utilitzen en funció de la percepció que en tenen (Berque, 1990; 44). Des d'aquest punt de vista, com ja hem vist, el paisatge és concebut com una empremta-matriu.

La construcció medial de la realitat

Amb aquesta concepció de la natura i de la realitat, Berque proposa en aquest treball -i tinc la impressió que aquest concepte ha estat abandonat posteriorment- la noció de **construcció medial de la realitat**, per tal de diferenciar-se de les teories de la construcció social de la realitat proposades per seguidors més o menys llunyans del sociofenomenòleg Alfred Schütz. Amb aquesta puntualització, convertint la construcció social en medial, Berque pretén recordar-nos que per a la teoria de la Mediança no és únicament la societat qui construeix realitat perquè si s'accepta únicament aquest punt de vista, la realitat es reduiria immediatament a un fet d'ordre fenomenal. Per tant, insisteix Berque, aquesta construcció és alhora ecològica i simbòlica. Des d'aquest punt

² "Trajection: combinaison médiale et historique du subjectif et de l'objectif, du physique et du phénoménal, de l'écologique et du symbolique, produisant une médiance: D'où: trajectivité, trajectif, trajecter" (Berque, 1990; 48).

de vista, la seva insistència a parlar de la construcció medial es basa en l'intent de salvar els esculls tant del subjectivisme com de l'objectivisme (Berque, 1990; 54-55, 100). En aquest punt Berque parla de la quimera objectivista i de la quimera subjectivista en l'enfrontament a la realitat, per arribar a la conclusió que la realitat sensible no és la realitat factual, tot i que li sigui una realitat necessària (Berque, 1990; 55-72): que per al paisatge cal l'existència del medi ambient; que es tracta de dos fets irreductibles, i, per tant, seria nefast de distingir categòricament un domini humà d'un domini natural.

"On voit que le point de vue de la médiance répudie aussi bien le biologie que le sociologisme. Il est à la fois écocentrique et anthropocentrique" (Berque, 1990; 81).

És en aquest punt que el nostre autor proposa que l'ecologia, com a ciència dels ecosistemes objectius, no és el mateix que la mesologia que ell proposa: una ciència dels medis en tant que aquests no són només objectius sinó viscuts pels subjectes (Berque, 1990; 96). En la tercera part d'aquesta obra, Berque proposa una *Mesologia* partint de tot el que fins ara hem exposat. Per arribar a explicar el que planteja, Berque recorre, de nou, a dos autors i a dos conceptes que ja havia utilitzat abans. D'una banda la noció d'*habitus* de Pierre Bourdieu (1980); de l'altra, la d'*affordance* de James J. Gibson (1979). Cal remarcar que, parlant d'aquest darrer autor, Berque anota que varen ser les seves idees les que el dugueren a rellegir "*avec un regard neuf*" l'obra de Watsuji Tetsurô (*Fûdo*), de la qual parlaré més endavant i que sembla un dels pilars epistemològics de la teoria de la Mediança.

El capítol VI d'aquesta tercera part aprofundeix en el tema del paisatge i duu per títol el mateix que un article que va publicar l'any 1991: "De paysage en outre-pays". I és que el paisatge esdevé progressivament la mostra més clara, l'exemple més diàfan per explicar els seus plantejaments teòrics. En vista de l'evolució dels seus darrers articles, no és agosarat pensar que Berque es va aturar momentàniament en el tema del paisatge per entendre la construcció medial de l'espacialitat.

El paisatge esdevé la manifestació sensible d'una certa mediança "*(...) le versant phénoménal d'un tout qui n'est pas seulement phénoménal. De la réalité physique, il ne nous donne qu'une version plus ou moins biaisée, plus ou moins métaphorique*" (Berque, 1990; 111). En el paisatge no trobem ni les aparences ni la natura de les coses,

sinó un terme mitjà: "(...) *des formes prégnantes, qui sont en nous autant qu'elles sont dans le monde. Ce sont elles qui font que nous sommes au monde comme le monde est à nous*" (Berque, 1990; 115).

La transició paisatgística

Berque plantejarà, en el conjunt de la resta de la seva obra, que la mediança que la relació paisatgística suposa és un fet històric limitat a unes civilitzacions minoritàries: l'Europa moderna i la Xina des del segle IV (Berque, 1997b). Ja l'any 1990 Berque proposa que el desenvolupament de la ciència i el procés d'objectivació del món que suposa la modernitat estarien a la base del sorgiment d'una nova relació medial que en temps moderns hauria donat lloc a la relació paisatgística. Aquesta relació seria molt ambigua perquè la mateixa modernitat, que hauria creat el sentiment del paisatge i el moviment científic, hauria acabat per anorrear el paisatge, com es veu en el cas de la crisi ecològica (a nivell ecològic) i de la crisi de l'art del paisatge (a nivell simbòlic). A aquest procés Berque l'anomena *transició paisatgística*, per analogia amb la transició demogràfica (Berque, 1990; 122-127).

"De paysage en outre-pays" va ser un article que Berque va publicar en *Le Débat* l'any 1991. En ell reprèn els temes de la darrera part de *Médiance*, especialment el punt de partida que el paisatge no s'ha de confondre amb el medi ambient, sinó que aquest depèn d'una determinada subjectivitat col·lectiva que només s'ha donat en dues civilitzacions concretes, Xina i Europa, com hem vist (Berque, 1991; 4). En aquest article, Berque, aprofitant la seva coneixença del món oriental, fa un estudi transcultural comparant les semblances i diferències entre la relació paisatgística xinesa i europea perquè, tot i tenir formes més o menys semblants, aquestes responen a motivacions, i s'inscriuen en societats i cultures radicalment, diferents.

De com la societat preexisteix la natura

L'any 1992 Berque col·labora en *L'atlas des paysages ruraux de France* dirigit per Pierre Brunet amb un article en què exposa el seu plantejament segons el qual

"Suivant le milieu social auquel ils appartiennent, les gens perçoivent le même paysage différemment. Cette différenciation est plus ou moins pous-

sée suivant les sociétés. L'éducation publique obligatoire et la démocratisation la réduisent; mais sans jamais l'abolir, même dans les sociétés de masse. En règle générale, ce sont les élites qui imposent leur conception du paysage. C'est avec un regard éduqué, façonné par la peinture, la poésie... que nous percevons le paysage. Sans cette éducation, ce n'est que l'environnement que nous percevons" (Berque, 1992; 111).

Sembla que el fet de donar entrada a la distribució social del coneixement del paisatge és un pas endavant en la teoria de Berque³, però en aquesta cita trobem el que podria semblar una certa concessió a la teoria de l'*artificialisation* d'Alain Roger —amb la consegüent subjectivització de la teoria de la Mediança que això suposa. Cal no oblidar que Berque, des de l'any 1991, està en contacte personal amb les idees d'aquest filòsof de l'art, professor a Clermont-Ferrand, perquè ambdós comparteixen mestratge dins del DEA "Jardins, paysage, territoire" que organitzen conjuntament l'EHESS i l'École d'Architecture de Paris-La Villette. En aquest punt Berque sembla haver tombat cap al vessant subjectivista i quasi idealista de la relació medial. Tot i que no tinc prou elements per demostrar-ho en ferm, em sembla molt revelador que, en el mateix article, afirmi que per tal que un paisatge existeixi cal que els ciutadans esteticin la campanya⁴ (Berque, 1992; 117).

Voldria aturar-me un moment en aquest article perquè en ell Berque planteja uns temes molt importants pel que fa a l'anàlisi transcultural. Segons ell, avui dia pensem que l'espai humanitzat s'ha estès a costa de l'espai salvatge; en canvi, a partir de dades etnogràfiques (que ell no ha treballat directament, d'altra banda) intenta demostrar que per a la humanitat primitiva tota la selva "*devait paraître*" domèstica, i no salvatge.

"Pour les peuples qui y vivent, en effet, la forêt "vierge" a toutes les apparences de la société: elle est peuplée de parents, d'amis et d'ennemis végétaux et animaux, avec lesquels il faut entretenir des relations de bien-

³ Des d'aquest punt de vista, no em puc estar de destacar un cert desencís per part meua per la poca importància que Berque dóna a la distribució desigual del coneixement, especialment per a un autor que recupera les idees de Pierre Bourdieu. Aquest és, potser, un dels punts més foscos de la teoria de la Mediança, un aspecte quasi oblidat que només trobem en l'article que estem comentant.

⁴ Alain Roger, des de la filosofia de l'art, representa el vessant més subjectivista de la teoria del paisatge francès. Segons ell, la natura que estimem o ens agrada és aquella que anteriorment els artistes ens han mostrat i ens han fet estimar. Aquest procés Roger l'anomena *artificialisation* i té dos vessants diferents, un de físic i un de fenomenal. Vegeu Roger, 1978.

séance comme avec les autres hommes. Ainsi, paysagèrement parlant, l'espace sauvage ne préexiste pas à l'espace humanisé; c'est l'inverse qui est vrai. L'espace sauvage est né au cours de l'Histoire, au fur et à mesure que les progrès de la civilisation matérielle permettaient l'aménagement d'espaces formellement distincts de leurs alentours moins transformés par l'homme" (Berque, 1992; 115).

Aquest mateix tipus de relació (dialèctica, dic jo) la detecta Berque en el cas de la campanya: a nivell de representació, aquesta va néixer en el moment que es desenvolupaven les viles (Berque, 1992; 117).

"La campagne a été engendrée par la ville, bien qu'écologiquement l'agriculture soit antérieure à l'habitat urbain. Dans les premiers temps de l'agriculture, en effet, les espaces aménagés par l'homme ne se distinguent que par rapport à ceux qu'il n'a pas transformés; ils ne connaissent pas encore de différenciation interne".

"(...) le paysage rural est né en ville, pas à la campagne. Du moins, il n'est pas né chez les paysans" (Berque, 1992; 117).

En aquest punt, Berque retorna a la lògica de la distinció de Pierre Bourdieu (1979) i veu com junt a la institució de la bellesa del paisatge agreste s'anava instituint la "*paysannité du paysan*", procés aquest indestruïble de la mateixa definició d'urbanitat que les elits urbanes estaven posant en marxa⁵.

Del gest a la ciutat: els ecosímbols

El mes de desembre de 1992, Augustin Berque posava el punt i final al llibre *Du geste à la cité*, obra en què torna al Japó per estudiar la relació entre les formes urbanes i els vincles socials.

Tot i que ja havia fet servir el concepte d'ecosímbol amb anterioritat, per exemple en *Médiance*, Berque es proposa en aquest treball d'aprofundir en la natura

⁵ "De pair avec la beauté du paysage agreste, la paysannité du paysan est instituée par le regard des élites, dans la mesure même où celles-ci travaillent à élaborer le contraire de la ruralité, c'est-à-dire l'urbanité".

"Universelle est aussi la logique de l'imitation, par laquelle les rustres essaieront par la suite d'être aussi distingués que la bonne société. Avec le temps, les naturels apprennent à apprécier la nature, les paysans à voir le paysage... Mais lorsqu'ils y parviennent plus ou moins, c'est toujours un peu trop tard: déjà l'élite regarde ailleurs, ou voit autrement les mêmes choses". (Berque, 1992; 118).

ecosimbòlica de la realitat. Més enllà de la metàfora, l'ecosímbol serveix de pont entre la realitat factual del medi ambient i la realitat sensible del paisatge, però sense oblidar que "(...) *le fonctionnement de cette interrelation effective entre l'écologique et le symbolique dépend de la non moins effective interrelation des hommes entre eux*" (Berque, 1993; 30).

Em sembla veure amb certa claredat que en aquesta obra, l'autor que comentem es preocupa cada cop més per la dimensió social dels temes espacials. Això es veu en la definició que fa de mediança: "*le sens de la relation d'une société à l'étendue terrestre*" (Berque, 1993; 222) o en la tesi d'aquesta llibre: "*il n'est de lien social qu'en référence à des lieux (...) La relation des sociétés à l'étendue terrestre fonde les relations sociales*" (Berque, 1993; 229).

L'any 1994 sortia a la llum pública el llibre *Cinq propositions pour une théorie du paysage* dirigit pel mateix Berque. Es tracta de les bases fonamentals dels ensenyaments que cadascun dels seus cinc autors intentaven de transmetre en el DEA "Jardins, paysage, territoire". (Berque va dirigir aquesta formació doctoral durant alguns anys.) Berque, en la introducció, planteja un cop més que el paisatge no resideix només en l'objecte ni únicament dins del subjecte, sinó en la complexa interacció d'ambdós. El sentit de la natura i del paisatge, són, per tant, apresos.

Els quatre criteris del paisatge

En aquest article, Berque proposa una sèrie de criteris objectius per tal de poder parlar de societats paisatgístiques. El paisatge seria aquella relació que es dona en les societats en què trobem:

- 1) un mot o representació lingüística per expressar aquesta relació;
- 2) diferents cants al medi natural (poemes, cançons, representacions literàries, en general);
- 3) representacions gràfiques (pintura o dibuixos, per exemple); i
- 4) representacions de tipus jardí, arquitectura del paisatge, etc.

Posats aquests criteris, Berque només accepta com a pròpiament paisatgístiques dues societats, la Xina i l'Europa moderna (Berque, 1994; 16). La relació paisatgística

és diferent de la protopaisatística⁶, un concepte que Berque proposa per primera vegada en 1990b i que de nou apareix en aquesta obra. Es tracta de la relació visual necessària i sempre present de les societats amb el seu medi ambient: "(...) *le rapport visuel qui existe nécessairement entre les êtres humains et leur environnement*" (Berque, 1995; 39).

L'any 1995, Berque publica *Les raisons du paysage*, segurament el llibre més emblemàtic de la seva preocupació pel món paisatgístic i l'inici de la preocupació per altres temes. El llibre és molt important, però poca cosa nova hi trobem respecte del que ja havia publicat anteriorment. El que fa important aquesta obra són els desenvolupaments de certs temes i conceptes que anteriorment havien quedat només apuntats o que no havien estat tractats. Aquest darrer és el cas dels paisatges muntanyencs o marítims; amb ells, Berque dóna un nou vessant empíric a la seva recerca.

Després seria el torn de la traducció del preàmbul i del capítol primer de l'obra *Fûdo* de Watsuji Tutsurô (Berque, 1996b; Watsuji, 1996). Aquell mateix any, dins de l'obra *Lire l'espace*, Berque publica un estudi transcultural sobre la relació paisatgística tot comparant, de nou, l'Europa moderna i el cas xinès (Berque, 1996c)

Sembla que els anys 1995-1996 són el moment de l'esclat públic de Berque i això es nota en les seves publicacions, algunes d'elles d'un caràcter més divulgatiu (especialment Berque, 1995). En aquells dies l'anomenada de Berque arriba a certs sectors espanyols, però no a Catalunya. Associat gairebé sempre a la figura de Javier Maderuelo, professor d'estètica i composició a la Escuela Superior de Arquitectura de Valladolid, Berque participarà al II curs *El paisaje. Huesca: arte y naturaleza* (Berque, 1997c) i publicarà un article en la *Revista de Occidente* (Berque, 1997b). Ambdós articles es refereixen a la ja coneguda distinció entre el sentiment paisatgístic xinès i europeu.

⁶ Aquesta definició de paisatge i protopaisatge ha estat fortament criticada per Alain Roger. Aquest darrer ha defensat que en aquelles societats que no compleixen els quatre criteris, es podria parlar de diferents graus d'assoliment del sentiment paisatgístic, perquè sembla clar que no totes les que no compleixen els criteris estan en el mateix cas. Roger replanteja el concepte de *Protopaisatge* per referir-se "(...) *aux cultures qui remplissent au moins l'une des quatre conditions posées par Berque*" (Roger, 1996; 199).

La natura ecosimbòlica de la natura: ser humans a la terra

El seu darrer llibre, fins al moment, *Etre humains sur la terre*, és un exercici de recerca d'uns principis morals a partir de la seva recerca paisatgística i espacial. El llibre està datat a l'estiu de 1995 i amb ell fem el salt del paisatge envers l'*ecumene* (Collignon, 1999; 11). En aquest sentit, la introducció de l'obra ja és molt clara: totes les espècies vivents tenen un medi ambient, però a més a més, els humans tenim un *ecumene*, la terra com a lloc del nostre ésser (Berque, 1996d; 11-12). En aquest moment Berque es preocupa per anar més enllà dels plantejaments de la ciència tal com ens ha estat presentada en l'època moderna i per això reprèn el tema de la natura ecosimbòlica de la natura. Aquí es troba una exposició clara, possiblement la més desenvolupada, de la teoria de la Mediança i de les seves conseqüències. Però, en canvi, el tema del paisatge es difumina per deixar pas a l'*ecumene* i a la relació ecosimbòlica amb el medi.

Aquesta obra es troba a l'inici del que podria semblar un canvi, o potser millor, una nova posada d'èmfasi en una part determinada de la seva obra. L'obra de Berque no ha estat mai, especialment en la seva primera etapa, renyida amb la geografia urbana. I és precisament aquest vessant que Berque recuperarà des de 1996. En aquest terreny el seu treball s'hauria de definir com una geografia cultural que estudia alguns dels temes clàssics de la geografia urbana. En aquesta línia els estudis nipons tenen la seva continuació en un treball de l'any 1997 (Berque, 1997a). En aquest article, Berque planteja la relació entre llenguatge i ciutat veient com des dels anys seixanta els especialistes han començat a parlar d'un "paisatge urbà", terme aparentment contradictori amb el sentit primogenit de paisatge. D'aquesta manera, als anys vuitanta, "*de motif dans le paysage, la ville était elle-même devenue paysage*" (Berque, 1997a; 92). La conclusió de Berque és que parlar de la realitat és també construir-la, i des d'aquest punt de vista,

"Loin de divertir ou de se substituer à la réalité, les mots, dans l'écoumène, participent toujours à la institution de la réalité même (...)"
(Berque, 1997a; 95).

La deriva etnocèntrica

Influït per les idees de la nova geografia postmoderna, Augustin Berque es replanteja en aquest moment el seu paper en la construcció de la realitat geogràfica que estudia. En aquest sentit em sembla molt clara l'aportació que va fer al llibre d'homenatge a Joël Bonnemaïson (annex 1). El deconstructivisme, ens diu Berque, l'ha fet adonar-se que qualsevol intent d'interpretar les cultures no occidentals podria ser vist com un gest neocolonial. En aquest sentit, parlar de les relacions mediambientals **no** paisatgístiques en societats diferents a la nostra planteja problemes epistemològics inquietants. En aquest article, de moment inèdit, Berque fa un repàs de diferents intents per anar més enllà d'aquesta forma d'etnocentrisme. Dardel i Watsuji són dues de les solucions que li semblen més interessants, encara que no deixen de ser insuficients: "*Toutefois, ils ne résolvent pas pour autant la question susdite*".

Davant d'això, Berque i altres estudiosos havien emprat definicions negatives: per a Berque calia parlar de societats no paisatgístiques, però els seus alumnes l'acusaven d'estigmatitzar la realitat i de plantejar el tema com una mancança de les societats no occidentals. Cal dir que Berque mai no va connotar aquesta definició, però finalment va cedir a l'impuls de la crítica dels seus estudiants. Per això va començar a parlar de civilitzacions "*autre que paysagères*"; però el qualificatiu seguia essent encara discriminatori, tot i que no tan pejoratiu.

En ple intent d'evitar la deriva etnocèntrica, l'any 1997, Berque llegia un article de Joël Bonnemaïson quan aquest antropòleg va morir. Aquest fet es va produir en el moment que Berque repassava la tesi de Sylvie Poirier i avaluava la meua memòria de DEA (Roma, 1997; inèdit). Les crítiques dels estudiants i les aportacions esmentades el feren canviar de punt de vista: aquest article duu la data del 22 de febrer de 1998 i Berque, passant per sobre de totes les fonts d'inspiració, proposa parlar de *cosmofania* en comptes de paisatge.

El gir conceptual estava en marxa i es va deixar veure quan per aquelles dates publicava "Chorésie" en *Cahiers de géographie du Québec* (Berque, 1998). Aquí l'intent de replantejament del tema del paisatge el duu a repassar l'obra de Roger Brunet quan aquest parlava del *chorème*. Berque signa l'original d'aquest article l'abril

de 1998. El mes de desembre, quan posa el punt i final al text de la seva ponència dins del col·loqui "Nature et cité" que havia tingut lloc a l'École d'architecture de Clermont-Ferrant del 19 al 21 de novembre de 1998, Berque ha reprès el tema de la cosmicitat, com es veu clarament en el títol del treball: "Ville et architecture, années 2000: quelle cosmicité?" (inèdit). El resum d'aquest nou treball és clar:

"(...) l'architecture ou la ville n'ont de sens que lorsque s'y composent, dans le jeu indéfiniment créateur de l'histoire, les forces de la nature et les règles de la culture" (1999 Berque,, inèdit).

L'avanç de la seva aportació a l'obra *La mouvance* (de moment inèdita⁷) remarca encara més aquest gir per evitar l'etnocentrisme. El treball, que s'ha constituït com un homenatge a Bernard Lassus, exdirector del DEA "Jardins, paysages, territoire", s'organitza com una sèrie de conceptes, deu per cada autor, que intenten definir la seva aproximació a la realitat. Entre els que Berque ha triat hi ha *chôra* (per oposició a *topos*)⁸ i cosmofoania com a elements que ens expliquen aquest gir conceptual iniciat a partir de les crítiques dels seus estudiants. Vull remarcar que, per primera vegada, Berque planteja l'ús del concepte *géogramme* com a sinònim d'ecosímbol.

La darrera notícia que tinc del seu treball fa referència al text d'una comunicació al col·loqui "La recherche en géographie urbaine, bilan et perspectives", tingut a París el 29 i 30 de gener de 1999. La comunicació duu per títol "Paysage urbain, trajectivité des formes urbaines". No puc disposar del text complet, només d'un esquema de la comunicació, perquè passat el col·loqui, Berque no deu haver redactat encara el text definitiu. De qualsevol manera, aquest títol em fa pensar que Berque ha tancat la primera part de la seva recerca sobre el paisatge "natural" per dedicar-se més profundament al "paisatge urbà", o sigui, a la mediança entre el sentit de la ciutat i el sentit de l'existència de les societats humanes.

Les fonts d'inspiració

Al llarg de la meua exposició han anat sortint diferents pensadors o teories que d'alguna manera han anat ajudant Augustin Berque a construir la seva teoria de la

⁷ Agraïxo a Augustin Berque que m'hagi fet a mans la còpia de la seva aportació a aquesta obra col·lectiva.

⁸ Chôra i topos són conceptes que, respectivament, es refereixen al vessant fenomenològic i físic dels llocs.

Mediança. Pel que hem vist, no hi ha manera de ponderar el pes de cadascun d'ells perquè Berque no s'ha alineat directament amb cap d'ells sinó que ha intentat transcendir-los i fer-ne una teoria diferent. Ara bé, en l'esbós de la comunicació que enguany ha fet al col·loqui "La recherche en géographie urbaine, bilan et perspectives", és el mateix Berque qui ens explica la seva evolució intel·lectual.

Segons ell, en *Du geste à la cité* (1993) posava en pràctica la problemàtica que havia teoritzat en *Médiance* (1990), "*Il s'agissait d'une phénoménologie nourrie des catégories japonaises d'appréhension du milieu (...), et axée sur la notion de médiance*". Aquesta darrera noció li havia estat inspirada per l'obra de Watsuji Tetsurô (Fûdo, 1935), "*(...) mais pour éviter la dérive ethnocentrique de ce dernier, je la combinais avec celle de trajection, entendue comme un processus alliant le subjectif et l'objectif, le physique et le phénoménal, au cours de l'histoire et dans un milieu, produisant ainsi une médiance*" (Berque, 1999, inèdit). En aquesta comunicació, Berque afirmava que aquest procés ja l'havia estudiat en *Le sauvage et l'artifice* (1986).

En aquest punt Berque explica que encara no havia trobat els fonaments ontològics de la seva teoria i que una primera aproximació la va tenir a través de la lectura de *L'èsser i el temps* de Martin Heidegger (1927). Sembla ser que el primer lloc on el pensador alemany va ser utilitzat sistemàticament va ser en l'obra *Etre humains sur la terre* (1996).

Fet això, Berque va considerar que encara no havia treballat prou la relació entre la forma de les coses, el cos humà i el lloc de les unes i dels altres. Amb *Les raisons du paysage* (1995) ja s'havia introduït una mica en el primer aspecte; la lectura de Leroi-Gourhan li permetia l'acostament al tema del cos humà, mentre que la noció de *basho* (medi) de Nishida Kitarô (de nou un pensador japonès) li ha permès superar el que anomena la lògica de la identitat del subjecte o del tercer exclòs (les coses són allò que són) per prendre en consideració la lògica del *basho* o de la identitat del predicat sota la qual es podia prendre en consideració la dimensió simbòlica dels medis humans. Aquest és el punt en què Berque es trobava el 29 de gener d'enguany.

Com veiem, Berque ha tret un gran profit als seus estudis sobre el Japó i al Japó. L'estudi sobre la realitat nipona i xinesa l'ha fornit de materials suficients per dur a terme anàlisis transculturals; però alhora, l'estudi al Japó i del pensament japonès li ha

permès entrar en contacte amb algunes filosofies que l'han dut a relativitzar els plantejaments epistemològics i filosòfics de la societat occidental moderna. Autors japonesos com Nishida o Watsuji, sense comptar els "occidentals" que han parlat "a les envistes" del Japó, li han donat una obertura intel·lectual difícil d'igualar. (Berque domina el japonès fins al punt de fer conferències directament en aquest idioma.)

Però -vet aquí la paradoxa d'un món globalitzat-, la importància de Watsuji l'ha dut a Heidegger: el pensador japonès va escriure la seva obra després d'un viatge per Europa en un moment en què l'obra del filòsof alemany acabava de ser publicada i s'havia situat en el centre del debat intel·lectual europeu (Berque, 1996b; 4).

Conclusions

La veritat és que se'm fa molt difícil de valorar l'obra de l'autor que estem comentant. L'obra de Berque ha estat fonamental en la meua formació com a geògraf. Li dec moltes de les coses que avui dia penso o escric sobre l'estudi de l'espacialitat i va ser per ell que vaig anar a estudiar a París. Com ja he dit abans, ell va dirigir la meua memòria de doctorat a l'EHESS i actualment dirigeix la meua tesi doctoral.

Tot i això, tot i aquest coneixement personal i intel·lectual del geògraf que estem estudiant, m'he de confessar incapaç de veure i de valorar el conjunt del seu treball. La seva obra no és fàcilment comprensible si no es coneixen certs aspectes de les ciències socials que van més enllà de la geografia. Se'm fa, per tant, difícil de fer-ne una crítica sense sentir-m'hi implicat. Per això les conclusions d'aquest treball seran breus.

Si un dels perills que pot tenir la geografia cultural és la seva desmaterialització i dessocialització (Philo, 1999), Augustin Berque amb la seva teoria de la Mediança ens demostra que el primer d'aquests dos esculls és possible d'evitar-lo.

No passa el mateix, però, amb la pèrdua de vista de la dimensió social del món geogràfic. Aquesta mancança és, per a mi, el punt més fluix de la teoria berquiana. La realitat geogràfica —cal que no ho oblidem—, no es distribueix només culturalment sinó també intra-culturalment: hi ha una distribució social del coneixement que fa que el món no sigui representat de la mateixa manera pels diferents actors que s'hi relacionen.

El conjunt de l'obra d'Augustin Berque, quan recupera —per exemple- Heidegger o Bourdieu, ens demostra que la geografia cultural de final de segle no només utilitza els conceptes i els mètodes d'aquesta ciència, sinó que el geògraf s'ha de servir de tot allò que

li serveixi per explicar-se el món. Aquesta és una característica del pensament geogràfic actual i ens permet entendre com ha pogut brotar la geografia de l'autor que hem estudiat en un país on no hi ha una geografia cultural massa desenvolupada. Berque ha tret les idees que formen l'esquelet de la seva obra, no tant dels geògrafs, com de filòsofs o sociòlegs, francesos o no, amb els quals ha coincidit en certs temes.

Sant Martí de Centelles, juny de 1999

Bibliografia

-Augoyard, Jean-François, 1979: *Pas à pas. Essai sur le cheminement quotidien en milieu urbain*. París: Edc. du Seuil.

-Berque, Augustin, 1976: *Le Japon, gestion de l'espace et changement social*. París: Flammarion.

-Berque, Augustin, 1982: *Vivre l'espace au Japon*. París: PUF.

-Berque, Augustin, 1984: "Paysage-empreinte, paysage-matrice. Éléments de problématique pour une géographie culturelle". *L'Espace Géographique*, XII. Pàg. 33-34.

-Berque, Augustin, 1986: *Le sauvage et l'artifice, les japonais devant la nature*. París: Gallimard.

-Berque, Augustin, 1987: "Milieu et motivation paysagère". *L'Espace Géographique*, 4. Pàg. 241-250.

-Berque, Augustin, 1990: *Médiance, de milieux en paysages*. Montpellier: Reclus.

-Berque, Augustin, 1990b: *Nihon no fûkei, Seiô no keikan*. Tokio: Kodansha.

-Berque, Augustin, 1991: "De paysage en outre-pays". *Le Débat*, 65. Maig-agost de 1991. Pàg. 4-13. També publicat dins (Roger, 1995; 346-359)

-Berque, Augustin, 1992: "Une certaine conception de l'environnement" in Brunet, Pierre (dir): *L'atlas des paysages ruraux en France*. París: Jean-Pierre de Monza. Pàg. 108-121.

-Berque, Augustin, 1993: *Du geste à la cité, formes urbaines et lien social au Japon*. París: Gallimard.

-Berque, Augustin (dir), 1994: *Cinq propositions pour une théorie du paysage*. Seyssel: Champ Vallon.

-Berque, Augustin, 1995: *Les raysons du paysage. De la Chine antique aux environnements de synthèse*. París: Hazan.

-Berque, Augustin, 1996: "A quoi tient la beauté des villes?" in *Le paysage et ses grilles. Actes du colloque de Cerisy-la-Salle*. París: L'Harmattan.

-Berque, Augustin, 1996b: "La théorie du milieu de Watsuji Tetsurô". *Philosophie*, 51. Primer semestre de 1996. Pàg. 3-8.

- Berque, Augustin, 1996c: "Formes dans l'espace et formes dans le temps -Au-delà du paysage moderne" in *Lire l'espace*. Bruxelles: Editions Oussia.
- Berque, Augustin, 1996d: *Etre humains sur la terre. Principes d'éthique de l'écoumène*. Paris: Le Débat/ Gallimard.
- Berque, Augustin, 1997a: "La forme de Tokyo. Parler du paysage, c'est le faire". *Ligeia, dossiers sur l'art*, 19-20. Octobre de 1996-jun de 1997. Pàg. 92-95.
- Berque, Augustin, 1997b: "En el origen del paisaje". *Revista de Occidente*, 189 (febrer). Pàg. 7-21).
- Berque, Augustin, 1997c: "El nacimiento del paisaje en China" in Maderuelo, Javier (dir): *Actas El paisaje. Arte y naturaleza. Huesca 1996*. Osca: Diputación de Huesca. Pàg. 13-21.
- Berque, Augustin, 1988: "Chorésie". *Cahiers de géographie du Quebec*, 116.
- Berque, Augustin, 1999: "Ville et architecture, années 2000: quelle cosmicité?". Inèdit.
- Bourdieu, Pierre, 1979: *La distinction. Critique sociale du jugement*. Paris: Minuit.
- Bourdieu, Pierre, 1980: *Le Sens pratique*. Paris: Minuit.
- Claval, Paul, 1999: "Los fundamentos actuales de la geografía cultural". *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, en premsa.
- Collignon, Béatrice, 1999: "La geografía cultural en Francia: un estado de la cuestión". *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, en premsa.
- Dantec, Jean-Pierre Le, 1996: *Jardins et paysages. Textes critiques de l'antiquité à nos jours*. Paris, Larousse.
- Dufrenne, Mikel, 1981: *L'inventaire des a priori. Recherche de l'originare*. Paris, Ch. Bourgois.
- Espagnat, Bernard d', 1979: *A la recherche du réel. Le regard d'un physicien*. Paris, Gauthier-Villars.
- Gibson, James, 1979: *The ecological approach to visual perception*. Boston: Houghton Mifflin.
- Heidegger, Martin, 1993 (1927): *El ser y el tiempo*. Madrid: Fondo de Cultura Económica.
- Philo, Chris: "Más palabras, más mundos: reflexiones en torno al "giro cultural" y a la geografía social". *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, 1999. (En premsa).
- Roger, Alain, 1978: *Nus et paysages. Essai sur la fonction de l'art*. Paris: Aubier.
- Roger, A.; Guéry, F., 1991: *Maitres & protecteurs de la nature*. Seyssel: Champ Vallon.
- Roger, Alain (dir), 1995: *La théorie du paysage en France (1974-1994)*. Seyssel: Cham Vallon.

-Roger, Alain, 1996: "Les proto-paysages" in Siebert, G. (éd): *Nature et paysage dans la pensée et l'environnement des civilisations antiques*. Actes du Colloque de Strasbourg 11-12 juin 1992. Paris: De Boccard.

-Roma i Casanovas, Francesc, 1997 :*Les Pyrénées maudites : économie morale, mythopaysage et écosymbolicité. Essai de géographie culturelle*. Memòria de DEA, inédita.

-Rougerie, Gabriel; Beroutchachvili, Nicolas, 1991: *Géosystèmes et paysages. Bilan et méthodes*. Paris: Armand Colin.

-Watsuji Tetsurô, 1996: "Préambule et premier chapitre de *Fûdo*". *Philosophie*, 51. Primer semestre de 1996. Pàg. 9-30.